

Г. В. ПАПАКІН*

АРХЕОГРАФІЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ

Від Чорнобильської катастрофи, що стала жахливим наслідком комуністичних експериментів над людьми і природою, минуло вже більше 30 років. Проте біль Чорнобиля не вщухає, його рани досі не загоєні і не можна навіть перерахувати всі ті втрати, що їх понесли суспільство, нація, культура, природа, історична та духовна спадщина України. Так само не можемо ще досягнути й реальні наслідки трагедії для нас і всього світу.

Тому досі актуальним є питання про “Чорнобильську правду”, справжню “Чорну биль”: що саме сталося 26 квітня 1986 р.; що призвело до трагічних подій; що робилося і було зроблено для подолання наслідків катастрофи та якою ціною (матеріальною і людською) здійснювалися такі заходи. Це тим більш потрібно, що у сусідній державі, яка офіційно оголосила себе правонаступником СРСР, оприлюднюються на самих різних рівнях сумніви, чи дійсно був якийсь Чорнобиль? Оголошується, що сталася “американська диверсія проти СРСР”. На експертно-академічному рівні заявляється, що відбувся незначний прикрий інцидент, який не мав і не має ніяких наслідків: ані радіоактивного зараження величезної території, ані жертв серед населення та ліквідаторів, а все штучно роздмухано західним світом, знову ж таки, задля повалення СРСР через виснаження його бюджету. Або ж, навпаки, стверджується, що лише така комуністична супердержава, як Радянський Союз, здатна була так переможно впоратися з ліквідацією наслідків катастрофи.

Усе це підвищує ціну історичного джерела у правдивому висвітленні подій понад 30-річної давнини. Оприлюднення якомога більшої кількості документів різного походження, що всебічно висвітлюють тогочасні факти, події, рефлексії, поза сумнівом, є нагальним завданням

---

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, голова Археографічної комісії НАН України.

усієї української соціогуманістики. Найбільше це стосується тієї її частини, яка зосереджується на оприлюдненні й дослідженні історичних джерел. Зазвичай її називають археографією, проте у цьому випадку, враховуючи лише 30-річну відстань від подій, скоріше варто говорити про “неографію”, тобто оприлюднення джерел не сивої давнини, а нещодавнього минулого. Сам термін запустив у суспільно-науковий обіг відомий мовознавець і публікатор, член-кореспондент НАН України В. Німчук ще у 1990-х роках, але він не відстоявся, не став загальноприйнятим. Здається, це якраз той випадок, коли ним варто скористатися.

Як завжди, оприлюднення документів з історії Чорнобиля почалося з “малих форм”, першою з яких стала опублікована на шпальтах журналу “Архіви України” добірка Н. Маковської, на той час заступниці директора Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). Нею були видрукувані документи центральних компартійних органів про саму катастрофу і спроби приборкати “мирний атом”, що вирвався на волю¹. На сьогодні маємо вже кілька великоформатних традиційних паперових збірників документів про різні аспекти Чорнобильської катастрофи. Першим став двотомник “Чорнобиль: проблеми здоров’я населення”, виданий 1995 р.² Наступного року світ побачив збірник “Чорнобильська трагедія”, в якому були оприлюднені 508 документів, переважно з фондів ЦДАГО України³.

З плином часу до суспільно-наукового обігу вводилися всі нові бази джерел. Поруч із компартійними документами стали публікуватися джерела іншого походження, насамперед породжені в середовищі всемогутньої політичної спецслужби Радянського Союзу – КДБ.

Уже на початку нового тисячоліття в науковий обіг потрапила значна кількість документів КДБ УРСР, пов’язаних із Чорнобилем. Спочатку це було окреме число журналу “З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ” з публікацією “Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах”⁴. Згодом їх доповнила електронна публікація 32 інших документів з архівів КДБ під назвою “Чорнобильська трагедія – злочин радянської влади”, оприлюднена на сайті “Електронний архів українського визвольного руху” незалежної наукової громадської організації “Центр досліджень визвольного руху”⁵.

Серед електронних публікацій джерел з історії Чорнобильської катастрофи привертає увагу авторська добірка матеріалів тогочасної радянської преси, оприлюднена М. Жарких на сайті “Мислене древо” (доступна як CD-видання та інтернет-ресурс у “читальному залі” порталу)⁶. Це – 258 цифрових аркушів матеріалів, починаючи від першого офіційного повідомлення ТАРС, які в цілому відтворюють той радянський міф про Чорнобиль, що поширювався через офіційні ЗМІ СРСР.

І ось цього року під егідою та за активної участі Інституту історії України НАН України, який був безпосереднім учасником підготов-

ки обох попередніх великоформатних документальних видань (1995 та 1996 рр.), вийшов новий збірник документів – “Чорнобиль. Документи оперативної групи ЦК КПУ”⁷. Він є логічним продовженням документальної Чорнобильської серії і, водночас, абсолютно новим словом у публікації джерел про цю породжену комуністичним режимом катастрофу.

На відміну від попередніх видань, у збірнику оприлюднений цілісний масив документів, що створився внаслідок діяльності Оперативної групи Політбюро ЦК КПУ, яка постала 3 травня 1986 р. за спільною постановою ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР і працювала до 16 листопада 1987 р. Упорядники назвали підготовлений до друку комплекс документів корпусною публікацією (С. 17). З ними можна цілком погодитися, якщо взяти до уваги загальну складну структуру архівних фондів КПРС. У цілому документальна спадщина Оперативної групи сформована у 3 справи у складі документів Загального відділу ЦК КПУ (“окрема папка”); всього 55 протоколів та 56 стенограм засідань Оперативної групи, різноманітного довідкового матеріалу – разом 130 документів. Лише 3 із них були опубліковані раніше у збірнику 1996 р.

Повноваження і кількість надзвичайних партійно-урядових органів, створених із метою розслідування причин та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, і досі не можна точно з’ясувати. Здебільшого йдеться про 6 комісій лише загальносоюзного рівня. Головною була створена 26 квітня 1986 р. комісія Ради міністрів СРСР на чолі із заступником керівника союзного уряду (поспідовно Б. Щербина, І. Сілаєв, Л. Воронін та ін.). Перед нею було поставлено завдання розслідувати причини та наслідки трагедії, проте вона фактично перетворилася на центр керівництва діяльністю з ліквідації наслідків аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС. При ній виникли робочі оперативні групи, кожна з яких очолив один із членів комісії.

Трьома днями пізніше була сформована оперативна група Політбюро ЦК КПРС, яку очолив голова РМ СРСР М. Рижков. До її складу ввійшли силові міністри СРСР, голова КДБ, секретарі ЦК КПРС В. Долгих та Є. Лігачов. Група мала за завдання координацію зусиль з мінімізації наслідків катастрофи на загальносоюзному рівні.

Аналогічні органи було створено з представників центральних управлінських структур УРСР. 30 квітня постала урядова оперативна

група на чолі з першим заступником РМ УРСР Є. Качаловським. І, нарешті, 3 травня “для систематично зв’язку з Урядовою комісією і організації оперативного виконання її рішень, а також координації дій республіканських, обласних та міських органів” виникла оперативна група Політбюро ЦК КПУ. Її документація становить надзвичайний інтерес, оскільки саме через неї проходили всі питання отримання та постачання матеріалами, ресурсами, потрібними для мінімізації наслідків аварії; забезпечення евакуації і розселення колишніх мешканців м. Прип’яті та всієї 30-ти кілометрової зони радіоактивного забруднення, захисту інших громадян України від шкідливого впливу вибуху тощо. Не залишилися поза увагою комісії проблеми висвітлення у республіканській та обласній пресі причин і перебігу самої Чорнобильської катастрофи, дій влади з усунення її наслідків. Саме тут визначалося, як і в якій мірі можна було “дозувати” таку інформацію. Опрацьовувалися також заходи з дезінформації світової громадськості щодо справжньої ситуації в Києві, як от умови проведення сумнозвісної “Велогонки миру”, яка стартувала напередодні – 9 травня.

Оприлюднені в збірнику документи повністю розкривають механізм прийняття найважливіших рішень у Радянському Союзі. По-перше, всі питання вирішувалися вищими компартійними органами у м. Москві. Регіональні партійні структури могли лише обговорювати, в який спосіб реалізовувати “спущені” з гори завдання, звідки взяти потрібні ресурси. По-друге, в абсолютно неконституційний спосіб вирішальну роль у всіх державних справах мав ЦК КПРС, а державні органи лише виконували партійні настанови. У найкращому випадку їх керівників залучали в якості експертів, але не повноважних учасників обговорення проблем. І, нарешті, притаманна радянській системі стратегія вирішення наявних проблем проявилася повністю у створенні на додаток до вже існуючих державних органів численних спеціальних комісій, оперативних груп тощо, кожна з яких намагалася розширити коло власних повноважень, “перетягнути на себе ковдру” контрольних та ревізійних функцій.

Варто після таких загальних зауважень спеціально розглянути проблему археографічного опрацювання документів у збірнику. На перший погляд, застосування едиційної техніки для публікації документів недавнього минулого є річчю надзвичайно простою. Адже не треба уважно вичитувати складні тексти, застосовувати спеціальний інструментарій відтворення їх сучасною графікою та правописом, розшифровувати незрозумілі місця документа тощо, вишукувати найкраще збережений або найповніший примірник, коментувати події і факти, віддалені від нас часом.

Насправді упорядникам довелося вирішувати інші, не менш складні археографічні проблеми, наприклад, спосіб публікації протоколів та

стенограм засідань оперативної групи, адже в них ішлося про одні і ті ж самі питання. Археографічна практика знає приклади відтворення такої інформації у різний спосіб, у т. ч. публікацію однієї частини в скороченому вигляді. Проте упорядники вирішили подати в збірнику всі протоколи і слідом за кожним із них – повну стенограму засідання. І це є логічно обґрунтованим, адже протокол містив лише перелік обговорених питань і короткі рішення. Вся основна інформація щодо позиції кожного з учасників обговорення, дискусія навколо порушених проблем, опрацьовані організаційні заходи тощо зосереджена в стенограмі. Проблема публікації додатків до протоколів було вирішено в такий спосіб: довідковий матеріал подається до кожного протоколу; якщо кілька додатків стосувалися окремого пункту, то їх подано під єдиним заголовком. Причому частину з додатків у збірнику не опубліковано – з огляду на “вузьку специфічну спрямованість”.

Як прийнято у “неографічних” публікаціях, документи подано мовою оригіналу (в цьому випадку – виключно російською), з мінімальною правкою очевидних помилок. Такі підходи дозволяють адекватно передавати особливості тогочасного діловодства, системи організації влади, специфіку взаємин “центр – регіони” в комуністичній державі.

Видання має ґрунтовний довідковий апарат: заголовки, повні легенди, текстові примітки, в яких позначені окремі відмінності між основним і виправленим текстом, рукописні вставки тощо. До текстів документів додані тематичні примітки (відомості про згадуваних осіб, назви згаданих директивних документів, посилання на документи союзних установ), іменний та географічний покажчики, список скорочень і маловживаних слів тощо. Весь цей енциклопедичний інструментарій докладно розкритий в археографічній передмові до збірника.

Разом із тим, варто відзначити, що не з усім із запропонованої енциклопедичної методики можна погодитися. Йдеться про особливості авторизації опублікованих документів, а саме – відтворення підписів керівників на протоколах та інших документах. Упорядники вирішили (за застарілими радянськими зразками) подавати підписи повноважних осіб на оригіналах у круглих дужках, завірчий підпис – у квадратних. На мій погляд, це виступає лише зайвим й абсолютно непотрібним ускладненням структури документа, адже обидва підписи слугують авторизації, засвідчують автентичність документа, є доказами його погодження (візування) виконавцями тощо. Достатньо було б просто відтворити підписи в їх послідовності подання у джерелі.

В усьому іншому дуже важко висунути будь-які претензії до колективної праці упорядників збірника. Їхня робота заслуговує на високу оцінку, адже це одне з дуже небагатьох археографічних видань, здійснених державними архівними установами України за останній час, і на такому професійному рівні. Отже, рецензований збірник документів

можна вважати зразковим археографічним виданням, виконаним як публікація високого академічного рівня, підготовлена спільними зусиллями археографів НАН України та ЦДАГО України.

Наостанок варто зауважити, що одразу після виходу в світ збірник документів “Чорнобиль. Документи оперативної групи ЦК КПУ” отримав непогану пресу. Публікацію широко висвітлювали і схвально згадували в багатьох засобах масової інформації. Проте ознайомитися з ним може дуже обмежене коло читачів, адже збірник надрукований мізерним накладом на поліграфічній дільниці Інституту історії України НАН України. Він не потрапив до більшості універсальних бібліотек, отже – так і не увійшов до широкого суспільного обігу.

Це є загальною проблемою сучасної едиційної археографії. Високоякісні, ґрунтовні збірники документів, які закликані створити справжню джерельну основу для історичних, політологічних, лінгвістичних досліджень, на жаль, наразі є практично неприступними для широкого кола дослідників через малий наклад. Публікація електронної версії збірника на сайті Інституту історії України НАН України є паліативним заходом, не здатним вирішити проблему. Це полегшує доступ постійним користувачам сайту, але це також обмежена аудиторія. Такий збірник документів, як розглянута праця ЦДАГО України, поза сумнівом, має бути в кожній універсальній бібліотеці кожного регіону України.

Принагідно варто порушити давно назрілу тему загальної координації археографічної діяльності в Україні. Традиційно так склалося, що державні архівні установи провадять її на власний розсуд, не завжди поєднуючи зусилля з науковими установами. Найбільше це стосується регіональних архівів, адже центральні архівні установи, розташовані у містах Києві, Львові та Харкові, мають змогу контактувати у цій справі з авторитетними академічними та науковими центрами, як бачимо на прикладі рецензованого збірника. Державні архіви областей позбавлені такої можливості. Тому, очевидно, на часі завдання активізувати діяльність Археографічної комісії, що існує при НАН України. Саме вона, після поповнення представниками центральних та регіональних архівних установ, перетворення на позавідомчий загальноукраїнський археографічний центр, може виступити тим органом, який об’єднає всіх археографів, допоможе їм у вирішенні як організаційних, поточних, так і стратегічних, методологічних проблем.

---

¹ *Маковська Н. В.* Політична ретроспектива Чорнобильської катастрофи в документах//Архіви України. 1993. № 1–3. С. 99–105.

² Чорнобиль: проблеми здоров’я населення: зб. док. і матеріалів: у 2-х кн. Кн. 1/Ін-т історії України НАН України, Головне архівне управління КМ України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 1995. 260 с.; Чор-

нобиль: проблеми здоров'я населення: зб. док. і матеріалів: у 2-х кн. Кн. 2/ Ін-т історії України НАН України, Головне архівне управління КМ України; редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ, 1995. 240 с.

³ Чорнобильська трагедія: документи і матеріали/Інститут історії України НАН України, Головне архівне управління КМ України, ЦДАГО України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін; упоряд.: Н. П. Барановська. Київ: Наукова думка, 1996. 718 с.

⁴ Чорнобильська трагедія в документах і матеріалах//З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 1(16).

⁵ Чорнобильська трагедія: злочин Радянської влади. URL: http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=867 (дата звернення: 02. 09. 2017).

⁶ *Жарких М. І.* Чорнобильська катастрофа у кривому дзеркалі комуністичної преси. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Chornobyl.html><http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Chornobyl.html> (дата звернення: 02. 09. 2017).

⁷ Чорнобиль. Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988)/Ін-т історії України НАН України, ЦДАГО України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.; упоряд. О. В. Бажан, О. Г. Бажан, Г. В. Боряк, С. І. Власенко. Київ, 2017. 830 с.